

УДК : 811. 161. 2 '373. : 81' 373.611

Петро Білоусенко, д-р філол. наук, проф.,
Світлана Сабліна, канд. філол. наук, доц.
Запорізький національний університет, Запоріжжя

ІСТОРІЯ Й ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНІ ТИПИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИХ ІМЕННИКІВ ІЗ СУФІКСОМ -VA

На матеріалі реконструйованих дериватів праслов'янської доби здійснено лексико-словотвірну таксономію іменників жіночого роду з суфіксом -va. Встановлено походження -va в таких похідних, доведено, що суфікс -va демонструє здатність сполучатися здебільшого з дієслівними та іменними основами. Невелика частотність творення праслов'янських іменників шляхом приєднання до твірних основ суфікса -va й різнотипна семантико-словотвірна специфіка таких похідних свідчать на користь припущення про варіантну семантико-дериваційну поведінку цього форманта й відсутність у нього першорядної словотвірної функції в праслов'янську добу.

Ключові слова: праслов'янська мова, іменники жіночого роду, суфікс -va, семантико-словотвірний тип, девербатив, десубстантив, деад'єктив.

Іменник у словотвірному відношенні є найбагатшим класом слів: його дериваційна система від найдавніших часів характеризується значною кількістю формантів, число яких постійно зростає. Взаємодія окремих елементів будь-якої словотвірної системи впливає на впорядкування її складників. Цілісний опис історії такої системи можливий лише за наявності аналізу її словотвірних і лексико-словотвірних типів від найдавніших часів до сучасності. Встановлення складу й дослідження мотиваційних зв'язків праслов'янських іменників із суфіксом -va (маловивченим у слов'янському словотворі), виявлення функцій цього суфікса в праслов'янських похідних дасть змогу окреслити необхідну систему творення таких іменників.

Мета статті – встановлення лексико-словотвірної специфіки праслов'янських іменників жіночого роду з суфіксом -va. Серед пріоритетних завдань – виявлення тих лексико-словотвірних типів і підтипів праслов'янських похідних іменників зі згаданим формантом, які уможливають окреслення його функцій, а при

подальшому вивченні динаміки цього форманта сприятимуть встановленню часу й умов, коли суфікс **-va** остаточно стає класифікаційним (розпізнавальним) в іменниках (*мужва, братва, татарва, мушва, черва*).

Утворення з елементом **-v-**, на думку деяких дослідників, не відігравали в праслов'янській мові значної ролі. Суфікс **-vo** виступав у формах іменників усіх трьох родів (часто з попереднім голосним основи **-i-**, **-a-**, **-o-**) і творив назви знаряддя дії (*sěčivo, tětiva*), результату дії (*kladivo, predivo*) або самої дії з інтенсивним забарвленням (*kričava*) [Вступ, : 121]. Не описаний праслов'янський суфікс **-va** й у “Нарисах з праслов'янського словотвору” Ф. Славського [Sławski]. Тим часом мовознавці іноді вказують на досить велику кількість іменників на **-va** та їхніх континуантів у праслов'янській мові [Vaillant : 709]. Значна частина фіналей **-va** не є суфіксами, наприклад, у віддієслівних дериватах з протонульсуфіксальним формантом **-a**. У праслов'янській мові досить продуктивним був суфікс **-ati**. Він творив імперфективні дієслова, які були в опозиції до первинних основ, дуративних чи каузативних, що переходили звичайно в ітеративи. Цей формант набуває розширення **-v-** [Sławski : 47], а “протиставлення форм типу *быти – бывати, крыти – кривати* <...> указує на те, що **v** – випадковий елемент, уставлений між **y** й **a**” [Мейє, : 243]. Окрім цього, дієслівні відіменні утворення на **-ov-** генетично пов'язані з групою іменників зі старою **ũ**-основою.

Прикметники на **-ov** поширилися в усіх слов'янських мовах [Эккерт : 105], мали повну родову парадигму типу **vъdovъ, vъdova, vъdovo*, компоненти якої в слов'янських мовах могли розвинути в іменники на **-va** [Мареш, : 144].

Зауважимо, що в індоєвропейській прамові існували іменні основи з тематичним **-ũ**, які в мові праслов'янській зазнали суттєвих перетворень. Слова чоловічого роду продовжували зберігати давню структуру основи, слова жіночого роду були перетворені в основи на **-ā**. Саме так, наприклад, трапилося з основою *korũ-* (*křũ-*), яка в жіночому роді здобула тематичну голосну **-ā**: *korũā > korũā*. [Бернштейн, : 242]. Основи з тематичним **-ā** також могли походити від основ на **ũ**: *bry-brũv-* (сучасне

брова). Отже, слід погодитися з О. Трубачовим, який, досліджуючи гідроніми Верхнього Подніпров'я на **-ва** (**-ава**, **-ива**), заявив, що про суфіксальну природу найменувань на **-ва** в кожному окремому випадку можуть бути різні думки [Трубачёв, : 212].

Кількість і лексико-словотвірна специфіка реконструйованих праслов'янських дериватів із суфіксом **-ва** демонструють здатність цього форманта сполучатися з дієслівними та іменними, рідше – прикметниковими основами.

1. У **віддієслівному** словотворенні цей афікс іноді був маркером *збірності* в іменниках: **ěstva* ‘страва, їжа взагалі’, співвідносне з **ěsti* ‘їсти, харчуватися, кусати’ (ЕССЯ, VI : 54); **jat(ь)va* / **jat(ь)va* ‘скупчення великої кількості риби’ від супінної форми **jatŭ* < **jata* ‘згряя, множинність, захищене місце’ (ЕССЯ, VIII : 83); **orava* ‘скупчення людей, тварин’ від **orati* ‘орати землю’; автори пояснюють, що цей іменник утворився від багатозначного дієслова **orati* ‘орати’, зазнавши семантичного розвитку ‘взаємна допомога при оранні’, зближення з **orati* ‘кричати’) (ЕССЯ, XXXII : 112).

Кілька праслов'янських девербативів виявлено на позначення *предметів*: **letva* ‘отвір для бджіл у вулику, літок’ від **letěti* ‘швидко рухатися, найчастіше повітрям’ (ЕССЯ, XIV : 150); **maxava* від **maxati* ‘рухати, качати’ (ЕССЯ, XVII : 126); **měšava* ‘ложка для перемішування, ківш, лутівка’ або ‘суміш’ від **měšati* ‘перемішувати, мішати’ (ЕССЯ, XVIII : 217); **obpelva* ‘шпориш’, ‘солом'яні щити навкруг сарая’ від **obpelti* ‘обполоти, обкопати, очистити’ (ЕССЯ, XXVIII : 181); **obšiva* ‘обшивка, кайма’ від **obšiti* ‘обшити, укріпити, підрубати’ (ЕССЯ, XXX : 137).

Група *абстрактних* іменників віддієслівного походження розпадається на дві підгрупи. Окрему з них становлять девербативи зі значенням опредметненої дії, процесу (*nomina actionis*): **ętva* ‘взяття, ловля’ від **ęti* (ЕССЯ, VI : 73); **gatъva* ‘примовка’ від **gatati* ‘ворожити, передбачати’ (ЕССЯ, VI : 110); **jъkava* ‘гикавка’ від **jъkati* ‘гикати, заїкатися’; (ЕССЯ, VIII : 216); **letva* ‘термін на позначення роботи бджіл зі збору меду’, співвідносне з **letěti* (ЕССЯ, XIV : 150); **lějava* ‘злива, сильний дощ’ від **lějō*,

або від пізнішого інфінітива *lějati* (ЕССЯ, XIV: 189); **mьlva* ‘чутки, говір, шум’ (ЕССЯ, XX: 225), зіставлення з **mьlviti* дає підстави вичленувати суфікс *-ā*, проте в літературі є спроби виводити його з праслов’янського *mol-/mel-* ‘молоти’ (ЕСУМ, III: 492), що дозволяє припустити тут словотворчий формант *-va*.

Другу підгрупу іменників з абстрактним значенням складають девербативи з семантичним відтінком результату дії (*nomina acti*): **měšava* ‘суміш’, а також ‘ложка для перемішування, ківш, лутівка’ від **měšati* ‘перемішувати, мішати’ (ЕССЯ, XVIII: 217); **met(j)ava* ‘заметіль, вихор, буря’, а також ‘мітла, віник’ від **mesti* ‘кидати, замітати’ (ЕССЯ, XVIII: 119); **močava* ‘заметіль, сирість’, ‘болотиста місцевість’ від **močati* ‘вмочати в рідину’ (ЕССЯ, XIX: 75); **obtrova* ‘отрута’ від **obtruti* ‘убивати за допомогою отрути’ (ЕССЯ, XXX: 211).

Поодинокі девербативи позначають *істоти*, а також *місцини*, які виникли внаслідок дій людини чи природних сил: **děva* ‘дівчина’, у більшості слов’янських мов співвідноситься з семами ‘непорочність’, ‘молодість’, походить із **doi-ya* – первинне значення ‘здатна годувати грудьми’, з яким пов’язане також і **dojiti* ‘доїти’ (ЕСУМ, I: 103), пор. і.-с. **dhē* ‘смоктати, годувати грудьми’ (ЕССЯ, V: 18); **kukava* ‘зозуля’ від **kukati* ‘кувати (як зозуля)’ (ЕССЯ, XIII: 89); **dъržava* найчастіше в значенні ‘держава’, ‘підтримка й володіння’ від **dъržati* ‘оволодівати, міцно брати’ (ЕССЯ, V: 232); **obrova* ‘обірванець, неохайна людина’, ‘рів, канава’ від **obryti* ‘обкопати, перекопати’ (ЕССЯ, XXIX: 203).

2. Серед **відіменникових** похідних – десубстантиви на позначення назв рослин чи їхніх частин: **bъtva* ‘стебло, стовбур’ від **bъtъ* ‘зброя, стріла, стрілки цибулі’, іменник сприймається як збірна назва, утім у праслов’янській мові він мав значення цілком предметне, яке можна узагальнити як ‘верхня зелена частина городніх рослин, найчастіше буряка’ (ЕССЯ, III: 142); **kopriya* ‘кропива’ від **koprъ* ‘кріп’ (ЕССЯ, XI: 25); **kostrava* ‘трава, назва бур’яну’ від **kostra* ‘тверда шкаралупа, кора’ (ЕССЯ, XI: 160); **medva* ‘сорт білого винограду’, ‘медове сусло’ від **medъ* ‘бджолиний мед’ (ЕССЯ, XVIII: 62).

Окрему групу становлять *назви предметів* господарського вжитку **br̥va* ‘місток, кладка через воду’, пор. **br̥vъ* ‘місток, колода, брід’ (ЕССЯ, III : 71); **gōžva* ‘мотузка, джгут’, ‘частина упряжі’, **gōžъ* ‘мотузка, ремінь, петля’ (ЕССЯ, VII : 940); **nogava* ‘панчоха, штанина’ співвідносне з **noga*; (ЕССЯ, XXV : 165).

Невелика кількість десубстантивів із суфіксом *-va* переконує в його словотвірної-розпізнавальної функції збірності: **dōbrava* ‘дубовий ліс, молодий ліс, гай’ від **dōbъ* ‘дуб, дерево’ через посередництво похідного на *-r-* (ЕССЯ, V : 93); **dětva* ‘діти, молоде покоління, личинки гусіні, бджіл’ від *dětъ(děti)* (ЕССЯ, V : 16); **listva* ‘листя рослин’ від **listъ* ‘лист рослини, заліза, пласт чогось’ (ЕССЯ, XV : 146).

Назви *тварин* представлені десубстантивом **korva* ‘корова’ – яскравий приклад зміни основи чоловічого роду *korŭ* (*křŭ-*), яка в жіночому здобула тематичну голосну *-ā*: *korŭā* > *korŭā* (ЕССЯ, XI : 106) [Бернштейн : 242]; **mъlzava* ‘кличка корови’ співвідносне з *із* mъlza* ‘дійна корова’ (ЕССЯ, XXI : 109).

Одиничними прикладами представлені *соматизми* й похідні на позначення назв *стану людини*: **bordava* ‘бородавка, мозоль’, від **borda* (**vorda*) ‘борода’ (ЕССЯ, II : 199); **morava* ‘хвороба, сон, які виснажують’ від **mora* найчастіше ‘міфічна нічна істота, яка душить людей, п’є їхню кров, нічне страхіття’ або **moriti* (ЕССЯ, XIX : 214); Кілька десубстантивів називають *явища природи*: **morkava* ‘темнота, морок’ від **morkъ* ‘відсутність світла, морок’ чи субстантивація прикметника з суфіксом *-ov-* (ЕССЯ, XIX : 232), або праслов’янські *локативи*: **mъrčava* ‘густий ліс, куди не світить сонце’ від **mъrčъ* ‘сажа, кіптява, тварина з темною шерстю’ (ЕССЯ, XXI : 128); **nižava* ‘низовина, низьке місце’, пор. **niža* ‘низ, низина’ (ЕССЯ, XXV : 153).

3. Як уже згадувалося, прикметники з суфіксом *-v-* в основі могли мати форму трьох родів. Іменники жіночого роду *-(a)va* субстантивізувалися, при цьому залишалася структурна й семантична відповідність цих іменників як із прикметником (чоловічого роду > іменником) на *-ъjъ*, так і з первинним іменником.

Деад’єктиви з суфіксом *-va* представлено поодинокими назвами *осіб і рослин*: **dobrava* ‘жіноче ім’я в деяких мовах’ від

**dobrŭ* ‘добрий, хороший’ (ЕССЯ, V : 40); **kostreva* ‘зла, запальна людина’ від **kostra* ‘тверда шкаралупа, кора’ (ЕССЯ, XI : 161); **kōpava* ‘біле латаття, горда красива жінка’, очевидно від прикметника на *-avŭ* чи дієслова **kōpati* ‘купати’ (ЕССЯ, XII : 61); **lēpava* ‘красива дитина жіночої статі, дівчинка’ **lēpava* від **lēpъjъ* ‘красивий’ з відтинанням *ъjъ* (ЕССЯ, XIV : 215); **milava* ‘власна назва’, ‘багаторічна рослина *Calamagrostis* ‘куничник’ від **milъ* (ЕССЯ, XIX : 33). В останньому слові дослідники припускають як відприкметникове походження цього іменника з наступною субстантивациєю, так і утворення за допомогою суфікса *-ava* (ЕССЯ, XIV : 189).

Низка дериватів на *-va* на праслов’янському тлі, певно, утратила словотвірну похідність, яка виразно прозирала на більш ранніх етапах розвитку слов’янських мов. Наприклад, **ēzva* ‘язва, рана, яма (печера)’, пор. литовське *aiža* ‘щілина, тріщина’ (ЕССЯ, VI : 57); **gliva* ‘гриб, нарост’, пор. литовське *gleivos*, латвійське *glive*, К. Moszyński прямо виводить **gliva* < і.-є. **ghlei* ‘тліти, розігрівати, світити’ (ЕССЯ, VI : 130); **griva* ‘грива, довге розпурхане волосся; ліс, який росте смугою’, і.-є. **guriuā* < **guer* ‘жертити, поглинати’ (ЕССЯ, VII : 129); **mъrva* ‘попіл, крихти, солом’яна труха’, і.-є. **mer* ‘перетирати, подрібнювати’ (ЕССЯ, XI : 151); **lava* ‘лавка(ослін), місток через річку, дошка’, і.-є. **leu* ‘відрізати, відділяти’ (ЕССЯ, XIV : 52); **lēdva* (у більшості слов’янських мов кваліфікується як застаріле зі значенням ‘поперек, нирки, стегно’), і.-є. **lendhu* (ЕССЯ, XV : 48); **mil'ava* ‘жар, вугілля’, і.-є. **smel* ‘повільно горіти, тліти, звідки також **smola*, **smaliti*’ (ЕССЯ, XIX : 36); **morava* ‘злий дух, страхіття, страшний сон, зла істота жіночої статі, відьма’ (ЕССЯ, XIX : 214); **niva* ‘нива, поле, посіви’, і.-є. **ni*, **nej* ‘вниз, внизу’ (ЕССЯ, XXV : 134).

У праслов’янській мові функціонувало багато дериватів, фіналь яких *-v* не був суфіксом у зв’язку з тим, що цей складник належав до твірної основи. Наприклад, праслов’янські віддієслівні іменники-абстракти **bava* ‘задоволення’, ‘бесіда, розмова’ від **baviti* ‘затримувати, розважати’ (ЕССЯ, I : 168); **nastava* ‘викладання, навчання’ від **nastaviti* ‘вказувати правильний шлях, призначати, встановлювати’ (ЕССЯ, XXIII : 71); **nazъva* ‘назва’ від **nazъvati*

‘назвати, іменувати’ (ЕССЯ, XXIV : 79); **orzprava* ‘обговорення, дискусія’; ‘клопоти, суперечка’; ‘розгляд у суді’ від **orzpraviti* ‘пояснити, розповісти, розсудити’ (ЕССЯ, XXXIV : 163).

Отже, формант **-va** мав помітний словотвірний потенціал при творенні праслов’янських абстрактних іменників-девербативів. У віддієслівному словотворенні цей афікс іноді був маркером збірності в іменниках. З огляду на лексико-словотвірну варіантність цього суфікса, про його словотвірну типовість у праслов’янських девербативах не йдеться, так само, як і в десубстантивах. У праслов’янських відсубстантивних похідних не можна однозначно встановити першорядну словотвірно-ідентифікувальну функцію цього суфікса, оскільки він утворював десубстантиви на позначення назв рослин, предметів господарського вжитку, соматизми й збірні іменники. Лексико-словотвірна типологія деад’єктивів із суфіксом **-va** представлена двома групами: назвами осіб і тварин. Їх кількісне наповнення не надто переконливе, щоб ідентифікувати цей суфікс як прикметниковий.

Лексико-словотвірна природа праслов’янських похідних із суфіксом **-va** семантично й словотвірно різнотипна, що підтверджує факт його поліфункційності. Однак з-поміж абстрактних і конкретних назв виразно прозирає тенденція до продукування збірних іменників. Тому подальші дослідження можуть бути спрямовані на встановлення саме цих класифікаційно-розпізнавальних функцій аналізованого форманта у структурі давньоруськоукраїнських іменників.

ДЖЕРЕЛА

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови ; за ред. О. С. Мельничука : у 7 т. – К. : Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–6.

ЕССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. – М. : Наука, 1974–2012. – Вып. 1–38.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Чередования. Именные основы / С. Б. Бернштейн. – М. : Наука, 1974.

2. Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина) : монографія / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. – Запоріжжя ; Ялта ; К. : ТОВ “ЛІПС”, 2009.

3. Білоусенко П. І. Історія української мови. Словотвір. Ч. 1. Іменник (проспект) / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. – Запоріжжя ; К. : ЗНУ, 2013.
4. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов ; за ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1966.
5. Эккерт Р. К. вопросу о составе группы имен с основой на -й в праславянском языке / Р. К. Эккерт // Вопросы славянского языкознания. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – Вып. 4. – С. 100–129.
6. Мареш В. Ф. Славянское вдовца // Вопросы славянского языкознания. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – Вып. 5. – С. 138–148.
7. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе ; под ред. С. Б. Бернштейна. – М. : Изд-во иностр. лит., 1951.
8. Трубачев О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура / О. Н. Трубачев. – М. : Языки славянской культуры, 2009. – Т. 4.
9. Vaillant A. Grammaire comparée des langues slaves. – Tome IV. La formation des noms / A. Vaillant. – Lyon : IAC. 1974.
10. Sławski F. Zarys słowotworstwa prasłowian'skiego. Słownik prasłowian'ski. – Wrocław ; Warszawa ; Krakow ; Gdan'sk : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – 1974–1979. – Т. 1–3.

REFERENCES

1. Bernshtejn S.B. (1974) Oчерk sravnitel'noj grammatiki slavyanskikh jazykov. Cheredovanija. Imennye osnovy [*Essay on the comparative grammar of the Slavic languages. Alternation. Nominal basis*]. Moscow: Nauka, 379 p. (in Russia).
2. Bilousenko P.I. (2009) Narysy z istoriji ukrajinskogho slovotvorennja (sufiks -yna) [*Essays on the history of Ukrainian word formation (suffix -ina)*]. Zaporizhzhja-Jalta-Kyiv: TOV "LIPS", 250 p. (in Ukrainian).
3. Bilousenko P. I. (2013) Istorija ukrajinsjkoji movy. Slovotvir. Ch. 1. Imennyk (prospekt) [*The history of the Ukrainian language. Word formation. Part 1. Noun (prospect)*]. Zaporizhzhja-Kyiv: ZNU, 82 p. (in Ukrainian).
4. Mel'nychuk O.S. (ed.) (1966) Vstup do porivnjalno-istorychnogho vyvchen-nja slov'jansjkykh mov [*Introduction to the comparative historical study of Slavic languages*]. Kyiv: Naukova dumka, 586 p. (in Ukrainian).
5. Jekkert R. (1959) K voprosu o sostave gruppy imen s osnovoj na ŭ praslavyan-skom jazyke [*The question of the composition of the group name based on the Sla-vonic language*]. *Questions of Slavic linguistics*. no.4, pp. 100–129 (in Russia).
6. Mareš V.F. (1961) Slavjankoe vdovica [*Slavic widow*]. *Questions of Slavic linguistics*, no. 5, pp.138–148 (in Russia).
7. Meje A. (1951) Obshheslavjanskij jazik [*Slavic language*]. Moscow: Iz-datel'stvo inostrannoj literatury, 492 p. (in Russia).
8. Trubachev O.N. (2009) Trudy po jetimologii. Slovo. Istorija. Kul'tura [*Works on etymology. Word. History. Culture*]. Moscow: Jazyki slavjanskoj kul'tury, vol. 4, 696 p. (in Russia).
9. Vaillant A. (1974) *Grammaire comparée des langues slaves*. Tome IV. La formation des noms. Lyon: IAC, 809 p.

10. Sławski F. (1974) *Zarys słowotworstwa prasłowian'skiego. Słownik prasłowian'ski*: In 3 Vols. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk (in Poland).

Стаття надійшла до редколегії 28.05.16

Petro Bilousenko, Doctor of Philology, Prof.,
Svitlana Sablina, Candidate of Philology, Doc.
Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya

History and lexical and word-formative types of proto-Slavic noun suffix -va

On the material reconstructed derivatives of proto-Slavic era a lexical-derivational taxonomy of feminine nouns with the suffix -VA is carried out. The origin and the typology of derivational suffix-va in such derivatives are established. It is proved that the suffix-VA demonstrates the ability to be combined mostly with verbal and nominal bases. Minor frequency of the creation of proto-Slavic nouns by attaching to the original foundations of the suffix-VA and different types of semantic-derivational specifics of such derivative testify in favor of assumptions about the variant of the semantic-derivational behavior of this formant, and the lack of primary word-formation functions in proto-Slavic era. It is found that the formant -VA had a distinct word-formation potential with the creation of proto-Slavic nouns abstract-deverbative. In verbal morphology this particle was sometimes a marker of collectivity in nouns. In proto-Slavic era deadjectival, which are created from noun, are not uniquely identify the primary function of this suffix, since it was formed besubstantial for the representation of names of plants, household utensils, somatisms and collective nouns. Lexical-derivational typology derived from the adjective with suffix-VA is represented by two groups: the names of persons and names of animals.

Keywords: *proto-Slavic language, feminine nouns, the suffix-va, lexical and word-formative type deverbative, besubstantial, deadjectival*